

Elektroninių leidinių privalomieji egzemplioriai

Juha HAKALA

Helsinkio universiteto biblioteka, P.O.Box 26 (Teollisuuskatu 23), Fin-00014,
el. paštas: Juha.Hakala@helsinki.fi

Daug medžiagos, vertingos nacionalinei kultūrai, jau skelbiama *on-line*. Jos kiekis tinkle nuolat auga, nors gyvavimo laikas dažnai yra labai trumpas. Tuo tarpu komercinių leidinių leidėjai reikalauja, kad egzistuoti atsakomybė už jų elektroninės medžiagos ilgalaikį saugojimą. Tačiau tuomet, kai leidinys netenka komercinės vertės arba leidykla užsidaro, jo išlikimas nebegali būti garantuotas.

Niekas nenori imtis atsakomybės už leidinių, laisvai prieinamų *on-line*, saugojimą. Todėl labai svarbu, kad elektroninių leidinių ilgalaikio saugojimo klausimas būtų kuo greičiau išspręstas.

Vienas pagrindinių darbo grupės, kurią pasiūlė Suomijos švietimo ministerija, tikslų buvo išplėsti veikiantį Privalomojo egzemplioriaus įstatymą, kad būtų aprėpti visi elektroninių leidinių tipai. Darbo grupė pradėjo savo veiklą susipažindama su privalomojo egzemplioriaus įstatymais, galiojančiais Skandinavijos šalyse, ir su šių šalių nacionalinėse bibliotekose įsigaliojusia tvarka. Tačiau pasiūlymai būsimam Privalomojo egzemplioriaus įstatymui Suomijoje nebuvo parengti kitų Skandinavijos šalių pagrindu, kadangi spartus technologijų vystymasis daro didžiulę įtaką sprendimų priėmimui.

Įstatymo aprėptis

Darbo grupės pasiūlymai būsimam įstatymui apima ir medžiagą, išleistą fiziniame laikmenoje (*off-line* ištekliai), ir *on-line*, t. y. medžiagą, paskelbtą arba prieinamą tinkle.

Atsižvelgiant į įstatymo aprėptį, nepaprastai svarbu vartoti terminą „leidinys“ tiek siaurąja prasme, kaip jis vartojamas Autoriaus teisės įstatyme, tiek platesne prasme, kai kalbama apie medžiagą, prieinamą visuomenei per kompiuterių tinklus.

Norint išplėtoti egzistuojantį Privalomojo egzemplioriaus įstatymą, kad jis aprėptų visus *on-line* leidinius, reikia atidžiai įsigilinti. Jei privalomas Suomijos dokumentų, esančių tinkle, pristatymas bus taikomas kiekvienam leidiniui, leidėjų, atsakingų už jų pristatymą, skaičius išaugs nuo trijų tūkstančių (tik yra šiuo metu) iki dešimčių, gal net šimtų tūkstančių. Praktiškai bus sunku

informuoti visus leidėjus apie naują įstatymą, net jei užduočiai palengvinti bus vartojamas internetas, kaip tai buvo padaryta Danijoje, kur Nacionalinė biblioteka vartoja gerai suprojektuotą serverį privalomiesiems egzemplioriams (<http://www.pligtaflerling.dk/>). Jeigu atsitiktų taip, kad būtų susisiekti su visais leidėjais, kurie turi pristatyti privalomuosius egzempliorius, ir dauguma jų pristatytų savo leidinius bibliotekai, jai tektų padidinti savo personalą, kad visi leidiniai būtų įtraukti į duomenų bazę ir būtų garantuota galimybė prieiti prie jų kitu būdu.

Laisvai prieinami *on-line* leidiniai

Norint apriboti leidėjų, kurie turi pristatyti privalomuosius egzempliorius, skaičių ir sumažinti papildomo personalo poreikį nacionalinėje bibliotekoje, buvo nutarta, kad laisvai prieinami *on-line* leidiniai nebus įtraukti į pasiūlymus būsimajam privalomojo egzemplioriaus įstatymui. Nepaisant to, Nacionalinei bibliotekai turėtų būti suteikta teisė kaupti laisvai prieinamus leidinius iš tinklo, pritaikius specialią surinkimo programą. Tokie leidiniai gali būti prieinami visuomenei kaip ir kitų elektroninių leidinių privalomieji egzemplioriai. Leidiniai bus įtraukti į viso teksto duomenų bazę, kuri gali būti prieinama visuomenei, tačiau prieiga prie paties dokumento bus apribota. Duomenų kaupimo, saugojimo bei duomenų bazės eksploatavimo užduotis vykdys Nacionalinė biblioteka (Helsinkio universiteto biblioteka) arba jos įgaliotasis atstovas.

Kitų šalių privalomojo egzemplioriaus įstatymuose nebuvo numatyta teisė kaupti laisvai prieinamus *on-line* leidinius. Taip apsispręsta dėl to, kad technologija, kurios reikia surinkimo programai ir leidinių įtraukimui, yra labai moderni ir daugiausia prieinama tik komercinėms kompanijoms. Be to, tokių leidinių reikšmingumas buvo aiškiai supastas tik per pastaruosius kelerius metus. Suomijoje prieiga prie atitinkamų programų pasirodė ideali, kadangi Šiaurės tinklo indeksų (*Nordic Web Index*) ir Šiaurės tinklo archyvo (*Nordic Web Archive*) projektai buvo sukurti taip, kad juos būtų galima greitai įdiegti. Suomijos *on-line* leidiniai valstybiniu lygiu jau buvo vieną kartą

kaupiami Mokslinio kompiuterizavimo centre (*Centre of Scientific Computing - CSC*) EVA projektui. Jie sudaro 1.5 milijono dokumentų (25 gigabaitų), kurie šiuo metu yra saugomi CSC juostiniame archyve.

CSC kartu su kitais Šiaurės tinklo archyvo atstovais šiuo metu kuria šių leidinių duomenų bazę. Preliminarūs bandymai parodė, kad vartotojui tercikia apie 30 sekundžių gauti visiškai adekvatų dokumentą iš juostų archyvo, kadangi šis juostų archyvas yra „paskutinio apsilankymo“ paslaugos rūšis. Leidinių kolekcijos bus atnaujinamos porą kartų per metus. Tačiau prircikus (tuo atveju, jei dokumento informacijos turinys keičiasi kasdien) serveriai gali būti aplankomi ir daug dažniau. Todėl būsimasis įstatymas tiksliai neapibrėš leidinių kolekcionavimo dažnumo, nes jis gali keistis.

EVA projekto pavyzdys parodė pasiūlymuose suformuluotų Privalomojo egzemplioriaus įstatymo principų funkcionavimo ateityje tvarkant tinkle esančią laisvai prieinamą medžiagą teisingumą Parengiamieji projektai ir nulėmė tokią įstatymo formulotę. Be jų mes būtume galėję suformuluoti pasiūlymą būsimam įstatymui sekdam iš Danijos pavyzdžiu, kur visus *on-line* leidinius privaloma pristatyti. Per pirmus 10 mėnesių, kai Danijoje pradėjo galioti peržiūrėtas įstatymas, Danijos karališkoji biblioteka gavo 700 dokumentų (400 knygų ir 300 žurnalų), kurie yra tik dalelė visų elektroninių leidinių, išleistų Danijoje 1998 metais.

Off-line ištekliai ir ribotos prieigos *on-line* medžiaga

Vadovaujantis pasiūlytu įstatymu *off-line* ištekliams suteiktas toks pat statusas kaip ir spausdintiems leidiniams. gamintojas yra atsakingas už jų pristatymą, kaip ir spausdintų leidinių. Švedijoje leidėjas tapo atsakingas už pristatymą, ir praktinė patirtis parodė, kad gauti CD-ROM diskus iš gamintojo yra nelengva. Suomijoje gauti CD-ROM diskus iš gamintojų nėra sunku ir šiuo metu privalomieji egzemplioriai pristatomi savanoriškai, todėl mes manėme, kad nebūtina sekti švedų pavyzdžiu.

Kitą panašumą tarp *off-line* elektroninių leidinių ir spausdintų leidinių (knygų) gali įžvelgti pačios bibliotekos. Atsakingos už spausdintų leidinių katalogavimą bibliotekos kataloguoja ir elektroninius išteklius, pateikdamos informaciją į valstybinę bibliografiją. Suomijos biblioteka tikisi gauti apie keletą tūkstančių elektroninių leidinių per metus, pirmiausia CD-ROM diskų, o vėliau ir DVD diskų pavidalu bei kitose laikmenose. Galima tikėtis, kad leidinių, kurių pristatymas yra privalomas, įskaitant kompiuterinių programų, turinčių mažai informacijos, tokių kaip žaidimai, žodžių tvarkymo priemonės ir pan., kiekis didės ir jie nebus įtraukti į naują privalomojo egzemplioriaus įstatymą. Pasiūlytas Suomijos įstatymas vadovaujasi ELDEP atliktų tyrimų ES rekomendacijomis ir daugelio šalių praktika.

Ribotos prieigos *on-line* leidiniai sudaro labai nevienalytę grupę, apimančią knygos formos leidinius, straipsnius, garso ir vaizdo medžiagą, duomenų bazes. Visais šiais atvejais leidėjas yra atsakingas už pristatymą, atsižvelgiant į tai, kad čia nėra atskiro gamintojo.

Pristatymo būdas ir tolimesnis leidinių tvarkymas bibliotekoje priklauso nuo leidinio formos. Knygos formos leidiniai turi būti tvarkomi vadovaujantis tais pačiais principais kaip ir elektroninių išteklių, tuo tarpu elektroniniai straipsniai tvarkomi tik automatizuotai (žr. kita dalį).

Vienas svarbiausių privalomojo egzemplioriaus įstatymo principų yra tas, kad elektroniniai leidiniai turi būti pristatyti tokiu formatu ir saugomi tokia atminties įtaise, kuris leistų nacionalinei bibliotekai juos įvesti. Iš esmės elektroninio leidinio formatus ar atminties įtaisus, kuriame jis bus saugomas, neturėtų būti privalomųjų leidinių atrankos apribojimo kriterijus. Tačiau praktiškai gaunama medžiaga, kuri negali būti įvesta ir naudojama bibliotekų, yra bevertė. Pasiūlymai būsimam įstatymui dėl elektroninių dokumentų formatų ir atminties įtaisų apima šiuos principus:

- Nacionalinė biblioteka palaiko tuos dokumentų formatus, kuriais jie gali būti pristatyti, t. y. SGML, XML, JPEG, ir atminties įtaisus (DAT juosta, CD-ROM diskas, DVD diskas);

- leidėjas, kuris privalo pristatyti leidinį, turėtų konvertuoti jį į priimtą formatą arba nukopijuoti jį į atitinkamą atminties įtaisą, jei tai įmanoma. Jei konvertuoti negalima ar per daug sudėtinga, leidinių pristatyti nereikėtų. Tais atvejais, kai leidiniai turi ypatingą vertę ir/ar yra didelės apimties, valstybė turėtų skirti lėšų tinkamai konvertavimo programai sukurti.

Nacionalinei bibliotekai gyvybiškai svarbu, kad būtų išsaugotas originalus dokumento išdėstymas ir apibūdinimai. Štai kodėl dokumento formatus neturėtų būti medžiagos atrankos ribojimo kriterijus. To galima būtų išvengti išplečiant galimų formatų ir atminties įtaisų sąrašą. Tačiau tuomet kyla sunkumų dėl ilgalaikio leidinių saugojimo, nes leidinio konvertavimas gali baigtis dokumento turinio informacijos praradimu ir/ar pastebimais fizinės išvaizdos pasikeitimais. Nacionalinė biblioteka turėtų nuspręsti, į kokią apimtį galima emuliuoti techninę ir programinę įrangą, kad ateityje būtų užtikrinta prieiga prie senų leidinių. Šios srities tyrimai buvo atlikti vykdam NEDLIB projektą, kurį koordinuoja ES ir kuriame dalyvavo Helsinkio universitetas (<http://www.kb.nl/nedlib/>), bei ELIB projektą, pavadintą CEDARS (<http://www.curl.ac.uk/cedarsinfo.shtml>), kurį koordinuoja Leedo universitetas ir kurio tikslas sukurti emuliacines programas.

Norint tvarkyti įvairius formatus, kuriais pateikiami privalomieji egzemplioriai, bibliotekoms, kurios juos gauna, reikia turėti prieigą prie įvairių programų dokumentams apdoroti. Prieiga turi tikti ir personalui, kuris kataloguoja medžiagą, ir vartotojams, kurie atlieka paiešką duomenų

bazėje. Bibliotekos personalą, kuris kataloguoja medžiagą ir aptarnauja vartotojus, reikia mokytį, kad jis galėtų įvykdyti keliamas užduotis.

Pristatymo būdai

Elektroninių dokumentų pristatymas gali būti tvarkomas taip: leidėjas, kuris turi pristatyti privalomuosius egzempliorius, siunčia bibliotekai arba naujausią leidinį, arba pranešimą apie tą leidinį. Šiuo atveju biblioteka gali gauti leidinį iš leidėjo serverio. Danijos peržiūrėtas Privalomojo egzemplioriaus įstatymas, kuris įsigaliojo nuo 1998 metų pradžios, yra pagrįstas antruoju, t.y. pranešimo būdu. Danija atsižvelgė į Norvegijos patirtį, kuomet Norvegijos nacionalinė biblioteka, naudodamasi pirmuoju pristatymo būdu, gavo daugybę netinkamų leidinių, kuriuos į tinklą pateikė individualūs vartotojai. Suomijoje pasiūlymai būsimam Privalomojo egzemplioriaus įstatymui neapibrėžia pristatymo būdo ar būdų. Jie turi būti nustatyti remiantis nutarimu, nes pristatymo būdas kinta priklausomai nuo leidinio tipo bei galbūt nuo laiko. Skirtingi pristatymo būdai gali būti taikomi lygiagrečiai. Jei būsimasis įstatymas numatys savanorišką laisvai prieinamų *on-line* leidinių pristatymą, įtraukiant vertingiausias laisvai prieinamas *on-line* leidinius į valstybinę bibliografiją (tai dalis mūsų planų), tokių leidinių pristatymas gali būti pagrįstas pranešimo praktika. Kad pranešimo vartojimas funkcionuotų praktiškai, EVA projekte buvo sukurtos atitinkamos priemonės, tokios kaip metaduomenų trafaretai. Pagrindinis tokių priemonių kūrimo darbas jau buvo atliktas rengiant Šiaurės metaduomenų projektą.

Ribotos prieigos *on-line* leidinių pristatymas neturėtų būti grindžiamas pranešimo vartojimu, kadangi komercinių leidėjų pateikti pranešimai nebus naudojami kaip kriterijai, ribojantys atranką. Dar daugiau, pranešimo vartojimas pridės papildomo darbo ir nacionalinei bibliotekai (leidinio paieška), ir leidėjui (leidinių, kurie turi būti pristatyti, aprašymas, ryšio tarp leidėjo ir bibliotekos įvedimas, leidinio atnaujinimas serveryje). Aprašomoji informacija apie leidinį gali būti pridėta prie dokumento, tačiau leidėjas neturi siųsti atskiro pranešimo apie jį.

Straipsniai

Kalbant apie elektroninius straipsnius reikia atkreipti dėmesį į tai, kad pristatymo būdas ir tolesnis apdorojimas bibliotekoje kinta priklausomai nuo leidinio tipo. To į būsimą įstatymą įtraukti nereikia, tačiau darbo grupės ataskaitoje įrašyta pastaba rodo, kad ji teikė tam reikšmę. Elektroniniai straipsniai, išspausdinti laikraščiuose ir periodiniuose leidiniuose, gali pasirodyti esą svarbiausia leidinių grupė, kurią aprėpia būsimasis įstatymas, todėl tiek daug laiko ir buvo skirta nustatyti numatomoms išlaidoms ir kitiems su jais susijusiems dalykams.

Didžiausi Suomijos laikraščių ir kitų periodinių leidinių leidėjai sukūrė išsamias visatekstes duomenų bazes. Dėl leidyklų susijungimo 80% straipsnių, išspausdintų laikraščiuose, buvo įtraukta į 3 visatekstes duomenų bazes SGML formatu. Vaizdinė medžiaga saugoma atskiroje duomenų bazėje kartu su tekstais.

Straipsnių duomenų bazėmis naudojamos tik bibliotekoje, jos nėra saugomos. Naujojo Privalomojo egzemplioriaus įstatymo įvedimas nepakeis situacijos, nebent leidėjas nuspręs padaryti straipsnius prieinamus visuomenei (kaip planavo daugelis leidyklų), išleisdamas straipsnių duomenų bazę tinkle ir taip padarydamas ją privalomą pristatyti.

Kasmet Suomijoje išspausdinama šimtai tūkstančių laikraščių straipsnių. Tekstų apimtis gigabaitais viršija WWW archyvo apimtį, prižiūrimą CSC. Iš to galima daryti išvadą, kad didžioji dalis straipsnių iki šiol leidžiama spausdinta forma.

BTJ - Kirjastopalvelu OY prižiūri laikraščių straipsnių duomenų bazę, tačiau į ją įtraukiami tik reikšmingiausi straipsniai. Straipsnių įrašai, kuriuos pateikia daugybė bibliotekų, yra saugomi ARTO duomenų bazėje, kurioje įvesta apie 1 100 žurnalų, 60 000-70 000 straipsnių per metus. Tai tik maža dalelė visų straipsnių, išspausdintų periodiniuose leidiniuose.

Kadangi neįmanoma kiekvieną straipsnį parengti MARC formatu, vienintelis sprendimas yra pateikti visus straipsnius į duomenų bazes išsamiai.

Aukštas techninis leidėjų vartojamų sistemų lygis leidžia pakankamai lengvai kurti tokias duomenų bazes. Nauji leidiniai gali būti nuskenuoti iš leidėjo duomenų bazės, persiųsti į bibliotekos FTP serverį ir naudojantis vadinamąja Automatinės įkelties programa įtraukti į bibliotekos duomenų bazę. Bibliotekos prižiūrima duomenų bazė gali būti tradicinė visatekstė, kuriai reikia naudoti SGML sintaksės analizatorių, arba SGML duomenų bazę. Pastaroji yra pigesnė, bet lygiai tokia pat efektyvi.

Apskritai Nacionalinėje bibliotekoje sukurti duomenų bazę, kurioje Suomijoje išleisti straipsniai galėtų būti saugomi kaip visatekstė, pakankamai lengva. Kadangi šaltinių duomenys yra struktūrizuoti, paieškai duomenų bazėje galima sukurti veiksmingas priemones. Tačiau tam, kad sistema gerai funkcionuotų, biblioteka turi efektyviai bendradarbiauti su leidėju. Būtina tokios sistemos sąlyga turėtų būti leidinių vartojimo apribojimas vartotojams ir skatinimas laikytis leidinių apsaugos reikalavimų.

Elektroninių privalomųjų egzempliorių vartojimas

Spausdintų privalomųjų egzempliorių vartojimo nuostatai pasiūlymuose būsimam Privalomojo egzemplioriaus įstatymui buvo suformuluoti vadovaujantis jau egzistuojančiais nurodymais. Todėl iš bibliotekų, kurios

gauna privalomąjį egzempliorių, reikalaujama užtikrinti, kad dokumentais galėtų naudotis tiek mokslininkai, tiek visi suinteresuoti asmenys. Kadangi bibliotekos nesivadovavo bendromis taisyklėmis, vienose jų privalomųjų leidinių egzemplioriai yra lengviau prieinami, kitose sunkiau.

Tam tikrų tipų leidinių spausdintus egzempliorius, pavyzdžiui, knygas ir periodinius leidinius, galima gauti visose depozitinėse bibliotekose. Jei tokių bibliotekų yra keletas, reikia tiek pat privalomųjų egzempliorių, nes leidiniai nėra prieinami per tinklą.

Tuo tarpu *on-line* leidinių nereikia pristatyti keliais egzemplioriais. Jie bus saugomi archyvavimo serveriuose ir atitinkamomis priemonėmis juos galima gauti visose šalies depozitinėse bibliotekose.

Numatyta, kad Suomijoje reikės 3 archyvavimo serverių:

1. Serverio laisvai prieinamiems *on-line* leidiniams;
2. Serverio laikraščių ir periodikos straipsniams;
4. Serverio *off-line* ištekliams, pavyzdžiui, CD-ROM diskams ir ribotos prieigos elektroniniams leidiniams.

Norint apsaugoti ilgalaikio saugojimo leidinius, būtina nukopijuoti *off-line* išteklius į archyvavimo serverius, nes leidinių, saugomų tokiose laikmenose, kaip diskeliai, magnetinės juostos, amžius yra trumpas. Privalomųjų egzempliorių skaičius pasiūlymuose apribotas iki 2, vienas jų turi būti pristatytas Nacionalinei bibliotekai, o kitas - Jyväskylä universiteto bibliotekai.

Labai svarbi yra elektroninių dokumentų atranka į valstybinę bibliografiją. Danijoje svarbių tinklo svetainių katalogavimo klausimai užima reikšmingą vietą „InDoReg“ projekte, kuriam vadovauja Danijos bibliotekų centras. Šio projekto darbo rezultatų ataskaitoje (<http://parl.dk/rapport/html.uk/>) yra įdomios informacijos apie kriterijus, kurie taikomi elektroniniams leidiniams kataloguoti.

Archyvavimo ir palaikymo serverio sukūrimas ir priežiūra yra labai brangus projektas. Todėl nėra reikalo įrengti serverius kiekvienoje depozitinėje bibliotekoje, ypač

tuo atveju, kai naudotis leidiniu galima per tinklą. Vokiečių biblioteka nustatė, kad 70% problemiškių leidinių, t. y. *off-line* išteklių, tokių kaip CD-ROM diskai, lengvai gali būti pateikiami tinkle. Apskritai problemiškių leidinių kiekis mažėja dėl CD-ROM diskų programinės įrangos modernizavimo.

Leidinių, kurie turi būti saugomi archyvo serveriuose, komercinė vertė bus labai didelė. Pagal naująjį įstatymą Nacionalinė biblioteka bus atsakinga už tai, kad elektroninių leidinių privalomieji egzemplioriai nebūtų vartojami nelegaliai ar klatojami. Esminis klausimas - ar tai bus įvykdyta archyvuojant leidinius kaip slaptus ir patvirtintus, ar užtenka padaryti tuos leidinius neprieinamus tiems vartotojams, kurie neturi teisės jais naudotis. Tačiau negalima garantuoti, kad tais leidiniais nebus pasinaudota, nes norint suteikti galimybę teisėtai naudotis leidiniais, būtina prijungti serverį prie tinklo.

Išvados

Svarbu užtikrinti, kad Privalomojo egzemplioriaus įstatymas įsigaliojotų nuo 2000 metų sausio 1 dienos. Jau sudaryti naujų nuostatų įdiegimo planai ir kuriamos arba komplektuojamos reikalingos priemonės: VTLS programinė įranga leidžia kataloguoti elektroninius išteklius ir Helsinkio universiteto biblioteka turi elektroninių leidinių archyvavimo serverį. Daugelis kitų su tuo susijusių darbų negali būti pradėti, kol nėra prieigos prie išteklių, o naujasis įstatymas dar neįsigaliojo. Po jo priėmimo praeis keleri metai, per kuriuos bus sukurtos naujos sistemos. Jei viskas vyks pagal planą, iki 2002 metų elektroninių leidinių apdorojimas depozitinėms bibliotekoms pasidarys kasdienybė.

Iš anglų k. vertė D. Petrauskienė

Versta iš: Tietolinja, 1999, No 1
<http://hul.helsinki.fi/tietolinja/0199/legaldep.htm>